

НЕВІДОМІ ІМЕНА В ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ДИДАКТИКИ ФІЗИКИ: ОЛЕКСАНДР ШАПЧЕНКО – ЗАСНОВНИК ХЕРСОНСЬКОГО НАУКОВО-ОСВІТНЬОГО ЦЕНТРУ МЕТОДИКИ ФІЗИКИ

У статті актуалізується наукова проблема історико-методичних досліджень персоналій вітчизняної дидактики фізики. Обґрунтовано необхідність введення в науковий простір теорії та методики навчання фізики творчого доробку учених, які створювали та розвивали цю галузь педагогічної науки в Україні.

На основі вивчення та аналізу наукових джерел, архівних матеріалів вперше системно досліджується науково-педагогічна діяльність О. Ф. Шапченка, першого викладача загальної фізики та методики фізики Херсонського інституту народної освіти та педагогічного інституту. Охарактеризовано його внесок у розвиток методики навчання фізики в середній школі, становлення науково-освітнього центру методики фізики, який позиціонується зі створенням другої в історії вітчизняних педагогічних інститутів кафедри методики фізики та формуванням основ наукової школи методики фізики.

Ключові слова: історія вітчизняної дидактики фізики, персоналії методистів-фізиків, Херсонський науково-освітній центр методики фізики, розвиток методики фізики як навчальної дисципліни.

Історико-методичні дослідження є невід'ємною складовою предметного поля сучасної дидактики фізики. Вони актуальні не лише результатами ретроспективного аналізу та відкриттям маловідомих фактів. Такі дослідження є основою для реалізації гносеологічної та прогностичної функцій теорії та методики навчання фізики, даючи уявлення про закономірності розвитку цієї наукової галузі та пізнання нею педагогічних явищ, що, в свою чергу, складає основу для вироблення пріоритетних напрямів подальшого розвитку.

Особливе місце займає вивчення наукового доробку та творчого шляху видатних методистів. Академік О.В. Сухомлинська виділяє творчу біографію педагога або "персоналію" як окремий предмет історико-педагогічного дослідження. Такі дослідження позиціонуються з висвітленням загальнопедагогічного досвіду, отриманням наукових результатів, що складають основу для наукової реконструкції відповідної епохи [5, с. 20].

Саме тому вивченню персоналій присвячено значну кількість наукових досліджень істориків педагогіки, зокрема, монографічного та дисертаційного характеру. Разом із тим, цей напрям є недостатньо розробленим в історії вітчизняної дидактики фізики. Зокрема, досі не виконано жодного дослідження персоналій учених-методистів на рівні кандидатської дисертації. Висвітленню творчих біографій вітчизняних методистів-фізиків присвячені окремі публікації, наприклад, Л. Благодаренко, В. Заболотного, А. Леня, Н. Форостяної, В. Шаромової, М. Шута (у контексті розвитку академічної фізичної науки в Україні), В. Дронь, О. Школи (у контексті становлення наукових шкіл методики фізики).

Малодослідженими залишаються персоналії вчених, розквіт науково-методичної діяльності яких припадає на часи зміни освітньої парадигми. Педагогічні явища, що відбувалися на тлі бурхливих соціокультурних процесів досить часто отримували неоднозначну оцінку, а іноді й взагалі вилучалися з історії педагогіки. Для вітчизняної методики фізики, так само, як і для педагогіки та шкільництва, такими були, зокрема, етап розвитку педагогічної науки та освіти в умовах національно-демократичної революції (1917-1920 рр.) та етап експериментування й новаторства (1920 – початок 1930-х рр.). Якщо перший взагалі не висвітлювався у традиційній історіографії вітчизняної дидактики фізики, то другий позиціонувався з "методичним прожекторством" та руйнуванням шкільної фізичної освіти [3, с. 18]. Відповідно, ціла плеяда талановитих методистів-фізиків цих часів та їх науково-педагогічний доробок залишалися поза увагою дослідників. Тому виникає об'єктивна необхідність введення в науковий простір дидактики фізики невідомих імен учених, які створювали та розвивали методику фізики в Україні, ретельного вивчення та інтерпретації їх педагогічних поглядів та результатів діяльності, особливостей впливу на методичну науку та шкільну фізичну освіту.

Період 1920-х – початку 1930-х років характеризується бурхливим розвитком середньої освіти, шкільного курсу фізики, формуванням дидактичних засад вітчизняного підручникотворення та

запровадженням нових методів та технологій навчання. Саме на цьому етапі відбулося становлення теорії та методики навчання фізики в Україні як навчальної дисципліни в інститутах народної освіти (ІНО), а згодом педагогічних інститутах. Набувають нового змісту дослідження в наукових школах методики фізики Києва та Одеси, окреслюється наукова школа в Харкові, створюються перші кафедри та кабінети методики фізики. Науковими лідерами цього процесу стають відомі вчені, методисти-фізики, представники університетської науки, професори М.А. Базилевич, Г.Г. Де-Метц, Й.Й. Косоногов, а також випускники фізико-математичних факультетів класичних університетів О.К. Бабенко, Р.Д. Пономарьов, З.І. Приблуда.

Наші історико-методичні дослідження дали можливість виявити цікаву особливість: серед перших ІНО, в яких із початку їх заснування викладалася методика фізики на високому науковому рівні, а також здійснювалися методичні дослідження, був Херсонський інститут народної освіти. Саме це стало одним із визначальних чинників формування освітньо-наукового центру методики фізики, що розбудовувався зі створенням другої в Україні методичної кафедри під керівництвом М.С. Білого, а сьогодні позиціонується з науковою школою методики навчання фізики, лідером якої є професор В.Д. Шарко – перша в Україні жінка – доктор педагогічних наук зі спеціальності "теорія та методика навчання фізики".

Історія кафедри методики фізики Херсонського державного університету тісно пов'язана з історією кафедри фізики, викладачі якої на чолі з М.С. Білим і утворили первісний склад нового структурного підрозділу. Доцільно звернути увагу, що створення кафедри фізики, як зазначено на офіційній інтернет-сторінці, відбулося в 1944 році [2]. Ця інформація видається досить неоднозначною, оскільки й до цього часу ХІНО, а потім педагогічний інститут упродовж більш ніж 30-ти років здійснював підготовку вчителів фізики.

У процесі досліджень історії розвитку вітчизняної дидактики фізики у 1920-х – 1930-х роках нами було встановлено, що становлення методики фізики як навчальної дисципліни в Херсонському педагогічному інституті безпосередньо пов'язане з О.Ф. Шапченком. Це підтверджують матеріали фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, в яких містяться матеріали про розгортання навчальної роботи на фізико-математичному факультеті шкільного відділу Херсонського ІНО та щодо ролі у цьому процесі провідного викладача фізики та методики її викладання О.Ф. Шапченка.

У опублікованих джерелах знаходимо лише декілька фрагментарних згадок про О.Ф. Шапченка [6, с. 48] та й то лише у зв'язку з адміністративною діяльністю та викладанням курсу загальної фізики. А також як учасника I Всеукраїнського з'їзду викладачів фізики [1].

Досліджуючи архівні матеріали, ми з'ясували, О.Ф. Шапченко поєднував викладання курсів загальної фізики та методики фізики майбутнім учителям із дослідженням методичних проблем і є автором першої в історії вітчизняної дидактики фізики методики вивчення основ геометричної оптики в середній школі.

В особовій справі Олександра Федоровича Шапченка зазначається, що він народився 13 березня 1877 року в м. Сміла Київської губернії (нині Черкаської області). Після закінчення Білоцерківської гімназії майбутній методист вступив на математичний відділ фізико-математичного факультету Харківського університету, в якому закінчив повний курс з дипломом I ступеня у 1897 році. У часи студентства О.Ф. Шапченка фізичні дисципліни в Харківському університеті викладали завідувач кафедри фізики Андрій Петрович Шимков, автор відомих підручників з теоретичної та експериментальної фізики, а також професор Микола Дмитрович Пильчиков, відомий вітчизняний учений та методист-експериментатор.

О.Ф. Шапченко розпочав педагогічну діяльність у 1897 році в жіночій гімназії м. Ревеля (нині Таллінн, Естонія), де викладав фізику, математику та методику математики. Згодом читав лекції та керував педагогічним практикумом з фізики та математики на курсах підготовки учителів середньої школи при Юр'ївському університеті (м. Тарту, Естонія), а також працював завідувачем курсів для робітників, лектором освітнього гуртка для солдат Юр'ївського гарнізону. Він очолював Юр'ївський відділ Всеросійської учительської спілки, брав активну участь у роботі Менделєєвських з'їздів, з'їздів лікарів та дослідників природи, експериментальної психології, організації Ризької педагогічної виставки. У 1917 році у складі 8 викладачів та 60-ти студентів учительського інституту Юр'ївського університету був евакуйований до міста Херсона [4]. З цього часу науково-педагогічна діяльність О.Ф. Шапченка була пов'язана з Херсонським учительським інститутом, який було спочатку реорганізовано в ХІНО, а з часом в інститут соціального виховання та педагогічний інститут.

О.Ф. Шапченко брав безпосередню участь в організації навчального процесу на фізико-математичному факультеті ХІНО. Одним із перших розпочав викладати в ХІНО українською мовою [6, с. 11]. Після створення факультету соціального виховання стає його деканом та входить до складу правління інституту [6, с. 29]. О.Ф. Шапченко був фундатором та першим завідувачем кафедри фізики [6, с. 48].

Перша методична робота О.Ф. Шапченка "Про викладання математики і фізики дорослим" (1925 р.) була призначена для викладачів курсів ліквідації неписьменності та широко використовувалася у процесі навчання дорослих, до якого долучався шкільний факультет ХІНО. А в 1928 році вчений підготував рукопис методичного нарису "Геометрична оптика в трудовій школі", який є першою в історії вітчизняної дидактики фізики цілісною методикою вивчення геометричної оптики в середній школі.

Автор ґрунтовно розробляє питання методики геометричних побудов методом двох променів. Обґрунтовує формули лінзи та їх використання для арифметичних розрахунків відстані розташування стекол в оптичних приладах. Висвітлюються методичні особливості вивчення оптичних приладів та їх використання на практиці. Розробляє методику самостійних занять учнів з геометричної оптики, систему вправ для самостійної роботи.

У відгуку на працю О.Ф. Шапченка професор Р.Д. Пономарьов, керівник групи фізиків Українського науково-дослідного інституту педагогіки та завідувач кафедри методики фізики Харківського інституту народної освіти зазначав, що автор використовує вдалі методичні прийоми та подає цінні рекомендації щодо методики геометричних побудов, ретельно та методично розробляє питання геометричної оптики. З огляду на це наголошується, що посібник буде корисним для вчителів фізики семирічної школи [3]. Зауважимо на один цікавий момент. Серед недоліків рукопису Р.Д. Пономарьов зазначає недостатній зв'язок методики викладу навчального матеріалу з комплексними темами, що було цілком закономірно в умовах посилення комплексності. Разом із тим, у посібнику проаналізовано особливості побудови курсу фізики трудової школи, виокремлено місце та завдання в ньому оптики, акцентовано увагу на провідній ролі експериментального методу у навчанні фізики. Розглядається співвідношення та наступність змісту цього розділу фізики в семирічній та професійній школі. Тому запропонована О.Ф. Шапченком достатньо цілісна методична система вивчення геометричної оптики виходила не з міркувань комплексного підходу, а саме з цілей, завдань та логіки курсу фізики в семирічній школі. Вона залишалася актуальною й в умовах зміни організаційних засад навчально-виховного процесу, зокрема, в трудовій політехнічній школі та й після запровадження стабільних навчальних програм та підручників фізики.

Про науковий авторитет О.Ф. Шапченка в галузі методики навчання фізики свідчить той факт, що вчений був одним із організаторів та активним учасником I Всеукраїнського з'їзду викладачів фізики, який відбувся в Харкові з 25 по 30 березня 1934 року. Науково-методичну доповідь доцента О.Ф. Шапченка відзначено як одну з найбільш змістовних на з'їзді поруч з доповідями професорів Л.І. Леуценка, Р.Д. Пономарьова, доцента А.П. Карлової та М.Й. Розенберга [1].

За результатами роботи з'їзду було видано шість випусків методичних матеріалів. Їх аналіз дає можливість зробити висновок, що упродовж двох років вітчизняними методистами було розроблено повноцінну методику вивчення основних розділів та тем шкільного курсу фізики за новою навчальною програмою. Нажаль, окремі методичні напрацювання не були систематизовані у вигляді посібника з методики фізики.

Питання методики вивчення геометричної оптики в середній школі узагальнив О.Ф. Шапченко. Розглянуто методичні особливості постановки шкільного фізичного експерименту з геометричної оптики, побудови зображень у лінзах, розв'язування фізичних задач. Особливу увагу приділено складним оптичним приладам. Висвітлено методичні прийоми ознайомлення учнів з такими оптичними приладами, як мікроскоп, телескоп та бінокль, принципом їх дії та будовою, методами розрахунку величини збільшення. Запропоновано рекомендації щодо виготовлення разом із учнями моделей оптичних приладів та їх використання для спостережень і перевірки теоретичних узагальнень, що формуються на уроці фізики. Наведено приклади практичного використання оптичних приладів [7].

Збереглося надзвичайно мало матеріалів щодо розгортання науково-методичної роботи у вищій педагогічній школі України в цей період, зокрема, й у Херсонському педагогічному інституті. Відомо, що в середині 1930-х років на фізико-математичному факультеті функціонували потужна лабораторія загальної фізики та один із перших у вітчизняній вищій педагогічній школі кабінет методики фізики, створені завдяки зусиллям О.Ф. Шапченка [6, с. 54]. Це забезпечувало високий науково-методичний рівень підготовки вчителів фізики, які успішно працювали як в загальноосвітній, так і вищій школі. У 1937 році один із кращих випускників фізичного відділу М.С. Білий розпочав свою багаторічну науково-педагогічну діяльність викладачем фізики та методики фізики в Херсонському педагогічному інституті. Його становлення як науковця та методиста розпочалося зі студентських років, чому сприяла організація навчальної та науково-дослідної роботи на фізико-математичному факультеті, одним із фундаторів якого був О.Ф. Шапченко.

У 1954 році М.С. Білий очолив другу в Україні кафедру методики фізики в педагогічних інститутах (перша була створена в 1953 році в Київському педагогічному інституті). Цю важливу подію можна позиціонувати зі становленням освітньо-наукового центру методики фізики, який на сьогодні в університеті розвивається в наукову школу методики фізики, що функціонує під керівництвом відомої

дослідниці дидактики фізики, доктора педагогічних наук, професора В.Д. Шарко. Історико-методичні дослідження поступального розвитку методичної науки та практики в Херсонському педагогічному інституті показують, що біля їх витоків стояв О.Ф. Шапченко, науково-методичний доробок якого потребує подальшого вивчення та узагальнення.

Використані джерела

1. Дмитренко Н. До підсумків I Всеукраїнського з'їзду викладачів фізики політехнічної школи [Текст] / Н. Дмитренко // Комуністична освіта. – 1934. – № 5 (142). – С. 52 – 57.
2. Кафедра фізики – одна з найстаріших кафедр університету [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kspu.edu/About/Faculty/FPhysMathemInformatics/ChairPhysics/History.aspx>.
3. Основы методики преподавания физики в средней школе [Текст] / В.Г. Разумовский, А.И. Бугаев, Ю.И. Дик и др.; Под. ред. А.В. Перышкина и др. – М.: Просвещение, 1984. – 398 с.
4. Центральний державний архів вищих органів влади України, м. Київ (ЦДАВО України), ф. 166, оп. 12, с. № 8548, 7 арк.
5. Сухомлинська О.В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем [Текст] / О.В. Сухомлинська. – К.: А.П.Н., 2003. – 68 с.
6. Херсонський державний університет. Історичний нарис (1917-2007) [Текст]. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2007. – 352 с.
7. Шапченко О.Ф. Лінзи та їх практичне застосування [Текст] / О.Ф. Шапченко // Матеріали з'їзду викладачів фізики в X класі середньої школи. Випуск шостий. – Х.: Радянська школа, 1935. – С. 41 – 58.

Holovko M.

UNKNOWN NAMES IN THE HISTORY OF DOMESTIC PHYSICS DIDACTICS: ALEXANDER SHAPCHENKO – FOUNDER OF THE KHERSON SCIENTIFIC-EDUCATIONAL CENTER OF PHYSICS METHODOLOGY

In the article the scientific problem of historical-methodological researches of domestic physics didactics personalities is actualized. The author gives prove of the necessity of introduction to the scientific space theory and methodology of teaching physics of creative ground works of the scientists who created and developed this branch of science teaching in Ukraine, careful study and interpretation of their pedagogical beliefs and performance features impact on methodological science and school physical education.

It is concluded that during the 1920s – early 1930s was the formation of theory and methodology of teaching physics in Ukraine as a discipline in the institutions of public schooling and pedagogical institutions.

Based on the study and analysis of scientific sources and archival materials for the first time it's systematically studied scientific and educational activities of O. Shapchenko, who was the first teacher of General Physics and Physics Methodology of the Kherson Institute of Popular Schooling and the Pedagogical Institute. In the article his contribution to the development of physics teaching methodology in school, elaboration of geometrical optics questions in school physics course are characterized.

The author shows the role of the scientist in the development of scientific-educational center of physics methodology, which is positioning with creation of the second in the history of domestic pedagogical institutions Chair of physics methodology and laying the foundations of scientific school methods of physics.

Key words: *history of domestic physics didactics, physicists-methodologists personalities, the Kherson scientific-educational center of physics methodology, the development of physics methodology as a discipline.*

Стаття надійшла до редакції 17.05.2016